

AVRUPA ŞÜPHECİLİĞİ VE TÜRKİYE: NASIL BİR AVRUPA?

Rana İZCİ CONNELLY*

Öz

Avrupa Birliği (AB) içindeki Türkiye algısı ve üyelik ilişkisinin seyri Türkiye'deki Avrupa ve AB algısını etkilerken Avrupa şüpheciliği de hem AB'nin tutumuna bağlı olarak hem de dünyada yaşanan gelişmelere yönelik genel bir Batı şüpheciliğiyle bir arada gelişmektedir. Avrupa bütünleşmesinin içinde bulunduğu çıkmazlar bu durumu daha karmaşık hale getirmektedir. Bu noktada Türkiye'nin kendi iç dinamiklerinin de AB'ye bakışı etkilediği kadar AB içindeki Avrupa şüpheciliğinin de farklı boyutlarda Türkiye-AB ilişkilerinde kendini gösterdiği gözden kaçmamalıdır. Bu makalede de Türkiye'deki Avrupa şüpheciliğinin "Avrupa" fikrine ve AB algısına referansla incelenmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa şüpheciliği, Avrupa bütünleşmesi, Avrupa kimliği, Avrupalılık, Avrupa kimliği, Türkiye-AB ilişkileri*

EUROSCEPTICISM AND TURKEY: WHAT KIND OF EUROPE?

Abstract

European Union (EU) member states' perceptions on Turkey and the nature of Turkey-EU relations shape the idea of Europe and the EU in Turkey. It would not be wrong to argue that Eurosceptic trends have been on the rise along with a wider West-sceptic narrative in Turkey in the recent years. Current challenges of European integration further complicate those perceptions and narratives. At this point, it is important to remember that both Turkey's internal dynamics and Eurosceptic trends within the EU also impinge on Turkey-EU relations. Thus, this article aims to examine Euroscepticism in Turkey with special reference to the idea of "Europe" and the perceptions of the EU both in Turkey and the EU member states.

Keywords: *Euroscepticism, European integration, idea of Europe, European identity, Europeanness, Turkey-EU relations*

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Avrupa Birliği Enstitüsü, AB Siyaseti ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (1994-2014), e-posta: ranaizci@gmail.com

Giriş

Özellikle son dönemde yaşanan insani dramlar ve ekonomik krizler karşısında yaşadığı açmazlar Avrupa Birliği'nin (AB) kuruluş ilkelerinden birini; sürekli refah ve istikrar sağlama sözünü tutmakta zorlandığını gösterirken bütünlüğünün geleceğiyle ilgili endişeler de derinleşmektedir. Refahı, güvenliği ve istikrarı etkileyen gelişmeler mevcut Avrupa şüpheciliğini körüklemektedir. Bununla birlikte tek tip bir Avrupa şüpheciliğinden bahsetmek mümkün değildir. Her ulusal bağlamın kendi dinamikleriyle etkileşen Avrupa şüpheciliği üye ülkelerde farklı şekillerde tezahür etmektedir. İspanya'da tasarruf tedbirlerine gösterilen tepki ve siyasi sistemle ilgili mevcut hoşnutsuzluk sol eğilimli Avrupa-karşıtı bir harekete dönüşmüş, Fransa'da ise göç ve göçmenlerle ilgili sorunlar sağcı radikal şüphecilerin yükselişine geçit vermiştir.

Üstelik 2014 yılında Avrupa Parlamentosu seçimlerinde Avrupa şüphecisi ve sistem karşıtı partilerin başarısı ana akım partileri de Avrupa karşıtı oyları kazanmaya yöneltmiştir.¹ Bununla birlikte her ne kadar Avrupa şüphecisi partiler Avrupa Parlamentosu'nda 2009 dönemine oranla daha fazla temsil edilseler de AB politika yapım sürecini etkileyecek bir çoğunluğa sahip olamamışlardır (Treib, 2014). Hiç kuşkusuz Avrupa şüpheciliği bugüne özgü bir durum değildir. Başlangıcından itibaren muhalif görüşlerin ve yaklaşımların var olduğu bütünlük süreci 1990'lı yıllardan itibaren daha fazla eleştiriye maruz kalmış, nasıl bir Avrupa sorusu üye ülkelerin kamuoyunu daha fazla meşgul etmeye başlamıştır. Bu soru derinleşme ve genişleme politikalarını doğrudan etkilemektedir. Özellikle son yıllarda yaşanan terör olayları ve insani dramlar karşısında AB güvenliğinin referans noktaları ve güvenliğin nasıl sağlanması gerektiği yönündeki tartışmalar da üye ülkelerdeki Avrupa bütünlüğüyle ilgili farklı algıları bir kez daha ortaya çıkartmaktadır. Göçün, işsizliğin, sosyal refahın güvenleştirilmesi yeni "ötekiler" yaratmakta, "öteki"nin kapsamının genişlemesi zaten sorunlu olan ortak AB politikalarının ve birlikte hareket edebilme kapasitesinin sınırlarını zorlamaktadır. Bu bağlamda Avrupalı kimdir, Avrupa medeniyeti nedir, hangi toplumlar bu medeniyetin bir parçasıdır soruları tartışmalara neden olmaktadır. Bu çerçevede özellikle kamuoyunda çok kültürlülük birim düzeyindeki kültürel kimliğe, ortak değerler ve mirasa tehdit olarak algılanabilmektedir. Türkiye'nin AB üyeliği ile ilgili Avrupa'daki şüpheler de genellikle bu kapsamda ele alınmaktadır. Türkiye'deki Avrupa şüpheciliğini ise ulusal egemenliğin tarihsel boyutu ve güvenlik algılarıyla değerlendirmek mümkün gözükmemektedir.

Üye ve aday ülkelerde "Avrupa bütünlüğüne olgusunun" çok taraflı algı ve beklentilerle gelişerek dönüştüğünü savunan bu makalenin amacı derinleşerek

¹ Avrupa şüphecisi partiler örneğin Fransa'daki Front National, (% 24.86) Birleşik Krallık'ta Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi (UKIP) (% 26.60) Avrupa Parlamentosu seçimlerinde ana akım partilerden daha fazla oy almıştır. Ancak Avrupa Parlamentosu'ndaki Avrupa şüphecisi grup sadece sistem karşıtı sert/katı şüpheci partilerden oluşmamaktadır. Genel olarak bakıldığında şüpheci milletvekilleri toplam milletvekili sayısının üçte birine yakın bir sayıya ulaşmıştır. Ayrıca detaylı bilgi için bakınız (The Guardian, 2014).

yaygınlaştığı Avrupa Parlamentosu seçimlerinde iyiden iyiye belli olan Avrupa şüpheciliğini Türkiye-AB ilişkileri çerçevesinde sorgulamaktır. Nasıl bir Avrupa sorusu bu çerçevenin temel çizgilerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda aidiyet duygusu ve parçalanma –bölünme– endişesi hem AB içindeki hem de Türkiye’deki Avrupa şüpheciliğini değerlendirmeye yardımcı bir anlatı sunmaktadır. Bütünleşmenin seyri ile ilgili algı ve beklentiler de Avrupa şüpheciliğini şekillendirmektedir. Bu nedenle Avrupa fikrinin ve Avrupa kimliğinin düşünsel temellerinin Avrupa bütünleşmesi içindeki belirli kesişim noktalarına ve güncel olaylara referansla incelenmesi de bu çalışmanın kapsamı dâhilindedir. Türkiye’deki Avrupa bütünleşmesine bakış ve AB içindeki Türkiye algısı da bu temelde ele alınmaktadır. Makalenin ilk bölümünde geçmiş ve güncel gelişmeler ışığında Avrupa şüpheciliğinin genel çerçevesi çizilmektedir. İkinci bölümde ise Avrupalılık ve Avrupa fikri şüphecilik çerçevesinde ele alınmaktadır. Türkiye’deki Avrupa şüpheciliği ise üçüncü bölümde değerlendirilmektedir. Avrupa şüpheciliği, Türkiye-AB ilişkileri, Avrupa kimliği hakkındaki tüm gelişmeleri, tartışmaları, kavram ve terimleri değerlendirmek ise bu makalenin sınırlı kapsamını aşmaktadır.

Avrupa Şüpheciliği: Bütünleşmenin Sınırları

Avrupa projesinin meşruluğunu ve seyrini sorgulayan söylemin en açık ifadesi olarak da tanımlanabilen şüpheciliğin kesin olarak ne zaman ortaya çıktığını saptamak güçtür. Ancak Avrupa şüpheciliğinin çerçevesini Avrupa’nın siyasal alanda nasıl inşa edildiği ile ilgili tartışmaların çizdiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Hooghe ve Marks, 2007). Uzmanlar en başından beri bütünleşmenin doğasından kaynaklanan tartışmaların varlığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, Avrupa bütünleşmesinin histografyası ana gelişim hatları üzerine yoğunlaştığı için Avrupa kamuoyunda bütünleşme sürecine olan direncin ve ilgili kaygıların büyük ölçüde göz ardı edildiği iddia edilmektedir (Crespy ve Verschueren, 2009). Yönetici elitler/seçkinler arasındaki Avrupa şüpheciliği ise bu tartışmaların en görünen unsuru olarak bütünleşme içindeki güç dengelerini etkilemektedir (Vasilopoulou, 2013).

Bu noktada, yanıtlanması gereken bir dizi önemli soru gündeme gelmektedir: Avrupa genelinde istikrar, refah ve karşılıklı güven içinde bir gelecek kurma idealini hayata geçiren Avrupa bütünleşmesine kim, neden karşı çıkmaktadır? Gazete başlıklarında ve politikacıların söylemlerinde belirli AB politikalarına ya da kararlarına referansla yer alan “ekonomik çıkarlarımız, egemenlik hakkımız, kültürel değerlerimiz tehdit altında” açıklamaları bir güvenlik algısı sorununu mu işaret etmektedir? AB “farklılık içinde birlik” ilkesini benimsediğini her fırsatta dile getirirken, siyasi partilerin göçmenler, yabancılar ve AB’nin işleyişi hakkındaki düş kırıklığı içeren açıklamalarının kamuoyundaki algıyı nasıl yönlendirdiği sorusu da önemlidir (Fligstein vd., 2012). Zira bu soruya verilecek yanıt şu endişeyi de gün yüzüne çıkarmaktadır: Sadece üçüncü ülke vatandaşları değil AB’nin kendisi de geleneksel ulusal kimliklere yönelik bir tehdit içermekte midir?

Weiler'e (2011) göre yasal meşruluğa sahip AB'nin sosyal meşruluğu tartışmalıdır. Şüphencilikğin yükselişi de bu çerçevede anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte AB'ye katılmamayı seçen İsviçre, İzlanda ve Norveç'te neden yoğun bir Avrupa şüphencilik olduğu da önemli bir sorudur. Aslında bu tartışmalara şu temel soru ile başlamak da gerekebilir: Avrupa bütünleşmesi içinde yer almak bir seçenek midir yoksa ülkelerin kendi geleceklerini, kaderlerini bağlı gördükleri ortak bir proje midir? Bu noktada Birleşik Krallık ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Avrupa bütünleşmesine ön ayak olmuş ama o zaman için uygun bir seçenek olmadığı için kurucu üye olmayı tercih etmemiş bir aktör olarak karşımıza çıkan Birleşik Krallık 1973'te üye olmasına rağmen AB ile olan ilişkisindeki tereddütlerini giderememiştir. İspanya, Yunanistan ve Portekiz içinse Avrupa bütünleşmesinin parçası olmak daha iyi bir gelecek, bir modernizasyon ve demokratikleşme projesi olarak görülmüştür. Bununla birlikte 1980'lerde Andreas Papandreu'nun şüphenci yaklaşımını, "Yunanistan Yunanlılara aittir" açıklamalarını da unutmamak gerekmektedir (Vasilopoulou, 2013: 159). Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri de devrimler ve bir dizi siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşümün sonrasında geleceklerini Avrupa bütünleşmesi içinde yeniden inşa etmeyi tercih etmişlerdir.

Bireysel açıdan bakıldığında eğitim, gelir düzeyi, yaş, yaşam tarzı ve değerler, seyahat imkânı ve benzeri faktörlerin hem Avrupalılık kimliğini hem de Avrupa şüphencilikğini şekillendirdiği gözlenmektedir (Fligstein vd., 2012). Eğitimli ve diğer üye ülkelerdeki muhataplarıyla daha fazla sosyal ve ekonomik ilişki içinde olan veya öğrenci değişim programlarıyla üye ülkelerde eğitim alan ya da sık seyahat eden ve/veya AB fonlarından ve politikalarından faydalanan bireyler ve toplumsal kesimler içinde Avrupa şüphencilikğinin düşük olduğu gözlenmektedir. Öte yandan, değişimden olumsuz etkilenen, ekonomik açıdan sınırlı fırsatlara sahip, sık seyahat etmeyen, ulusal değerlere çok bağlı birey ve grupların daha şüphenci oldukları görülmektedir (Fligstein vd., 2012). Siyasi aktörlerin Avrupa bütünleşmesi hakkındaki tutumu da kamuoyunu etkilemektedir. Bir ülkedeki siyasi elitlerin Avrupa bütünleşmesi konusunda bölünmüş bir tablo çizmesi halinde ulusal kimliğin ön plana çıkarak Avrupa şüphencilikğini körüklediği gözlemlenmektedir (Hooghe ve Marks, 2007).

Belirli bir coğrafi ya da kültürel unsurun kesin olarak siyasi partiler içindeki Avrupa şüphencilikğini belirlediğini söylemek mümkün olmasa da bazı genel kalıpları gözlemek mümkündür. Örneğin Kuzey ülkelerinde özellikle sol partilerde AB'ye karşı eleştiri yüksek iken Slovenya ve Hırvatistan'daki Avrupa şüphencilikği ulusal ve popülist özellikler taşımaktadır. Doğu Avrupa'daki eğilim ise kimlik üzerinden bir Avrupa şüphencilikği olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz, 2011).

Her ne kadar ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusu tartışmalı olsa da Avrupa şüphencilikği kavramsal olarak ilk defa 1980'lerin ortalarında siyaset terminolojisinde yerini almıştır. Bir gazetecilik terimi olarak ortaya çıktığı kabul gören Avrupa şüphencilikğinin Birleşik Krallık'ta şekillenmesi şaşırıcı değildir. Fransız Cumhurbaşkanı General Charles de Gaulle Birleşik Krallık'ın üyeliğini iki kez veto ederken ülkenin sosyo-ekonomik yapısının Avrupa bütünleşmesinin

işleyişine uymadığını, hatta üyelik durumunda Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) parçalayabileceğini ve eğer üye olmak istiyorsa büyük bir dönüşümden geçmesi gerektiğini iddia etmiştir (BBC, 1967).

Bugün Brexit² senaryosu ile gündeme gelen referandum da Birleşik Krallık'taki AB üyeliğine yönelik ilk referandum değildir. 1975 yılında AET üyeliğinin yeniden değerlendirmesi için referanduma gidilmiş, % 67'nin biraz üzerinde bir oranla Topluluk içinde kalma yönünde oy çıkmıştır (BBC, 1967). Ancak bütünleşmenin derinleşmesi eski şüpheleri tekrar gündeme taşımış, dönemin başbakanı Margaret Thatcher'ın 1988 Bruges konuşması şüphecilik destekleyenlerin temel dayanak noktasını oluşturmuştur. Bu konuşmanın odağında bütünleşmenin derinleşmesine ve Avrupa kurumlarına daha fazla yetki devrine karşı itiraz ve tereddütler bulunmaktadır. “Avrupa şüphecilik” bu konuşmanın ertesinde Avrupa bütünleşmesinin seyri ile ilgili endişe ve itirazları ifade eden bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır (Hooghe ve Marks, 2007; Szczerbiak ve Taggart, 2000; Startin, 2015; Usherwood ve Startin, 2013).

Bütünleşme süreci uzun bir süre ulusal çıkarları garanti altına alan ve seçkin güdümlü teknokratik bir süreç olarak algılandığı için siyasi aktörlerin yaklaşımları şüphecilikle ilgili araştırmalara temel teşkil etmiştir. Dolayısıyla Avrupa kamuoyunun biraz da katılma ihtiyacı hissetmediği “ihtiyari uzlaşma” olarak adlandırılan bu dönemdeki gelişmeler özellikle siyasi partiler temelinde Avrupa şüpheciliğinin sınıflandırılmasında belirleyici olmuştur (De Vries, 2013). Şüphecilik Avrupa bütünleşmesini daha ileri götürecek kurumsal ve anayasal adımları hedef alan ya da daha fazla bütünleşmeye prensip olarak karşı çıkan ya da en uç noktada Avrupa bütünleşmesi fikrine temelden muhalif olabilen bir yaklaşıma işaret edebilir (Taggart,1998). Bu çerçevede Avrupa bütünleşmesine koşullu muhalefet yumuşak bir şüpheciliğin göstergesi iken Avrupa bütünleşmesinin reddi, üyeliğe ve üye olarak kalmaya karşı çıkış, sert/katı şüphecilik ifade etmektedir (Taggart ve Szczerbiak, 2002). Siyasi partilerin iktidarda ya da muhalefette olmaları, Federal Avrupa fikrini nasıl yorumladıkları, değerler açısından Avrupa bütünleşmesinin uluslararası sistemdeki rolüne nasıl baktıkları, Avrupa'nın ulusal kültür ve kurumları nasıl etkilediği yönündeki hassasiyetleri ise şüpheciliğin geniş yelpazesindeki yerlerini belirlemektedir (Yılmaz, 2011).

Genellikle siyasi görüşün uç noktalarında yer alan partiler katı bir Avrupa şüpheciliğine eğilim gösterse de partilerin tutumları sağ-sol ideolojik ayrımından bağımsız bir şekilde zaman içerisinde değişebilmektedir (Vasilopoulou, 2013). Bu durum ana akım partilerde daha çarpıcı şekilde kendini göstermektedir. Örneğin 1970'li yıllarda İşçi Partisinin (*Labour Party*) Birleşik Krallık'ın AET üyeliğine

² Brexit, Birleşik Krallık'ın AB üyeliğini “egemenlik, bütünleşmenin derinleşmesi, Avro bölgesinin etkileri, AB içindeki göç ve serbest dolaşım ve göçmenlere verilen yardımlar” konularında yeniden müzakere etme isteği ve ilgili referandum sonrasında ayrılma ihtimali üzerine yapılan tartışmalarda kullanılan, “British” ve “exit” kelimelerinin birleşiminden oluşturulmuş terimdir. 2015 Haziran ayındaki AB zirvesinde Başbakan David Cameron reform taleplerini ve referandum planını açıklamıştır (BBC News, 2015).

muhalefeti 1990'lı yıllarda desteğe dönüşürken, Muhafazakâr Partide (*Conservative Party*) tam tersi bir tutum gözlenmiştir. Şu an iktidarda olan Muhafazakâr Partinin son yıllardaki AB'ye yönelik bakışı bugün üyeliğin yeniden müzakere edilmesi ve sonrasında bir referanduma gidilecek olmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak Birleşik Krallık'taki "Avrupa meselesini" tek bir partinin politikalarına indirgemek gerekmektedir (Oliver, 2015). İşçi Partisi ve Liberal Parti de yeni bir Antlaşma ya da daha fazla yetki devri söz konusu olduğunda referanduma hazır olduklarını belirtmişlerdir (Oliver, 2015). Muhafazakâr Partinin ülkeyi referanduma götüren süreçteki tutumunda AB üyeliğine karşı çıkan bir parti olarak kurulan Birleşik Krallık Bağımsızlık Partisi'nin (*United Kingdom Independence Party-UKIP*) ekonomik kriz, tasarruf politikaları ve göç ile ilgili sorunların yoğunluk kazandığı bir gündemde sistem karşıtı bir parti görünümüne ağırlık vererek kamuoyundaki popülaritesini arttırması da pay sahibi olmuştur. Ülkeyi AET üyeliğine taşıyan Muhafazakâr Parti içindeki şüphecilerin baskıları da yakın dönemdeki bu gelişmeleri hızlandırmıştır. 1975 referandumunu, İşçi Partisini Avrupa meselesi yüzünden bölünme noktasına getirmişken benzer çalkantıları günümüzde Muhafazakâr Parti yaşamaktadır (Watt, 2015).

Bu ve benzeri değişimlerde toplum içindeki farklı aktörlerin Avrupa bütünleşmesi, Avrupalılaştırma, küreselleşme süreçlerinden beklentileri kadar, bu süreçlerden kazançlı çıkan ve kaybeden grupların tutumları da etkili olmaktadır. Ekonomik bütünleşmenin nasıl yorumlandığı bu açıdan önem taşımaktadır. Ancak AB, kendisini ortak bir pazar olarak görmesinin ötesinde ilkeler ve değerlerden oluşan, ortak bir tarihe ve kimliğe dayanan bir topluluk olarak da nitelenmektedir. Bu durumda antlaşmalar da sadece ülkeler arasında bir sözleşme değil aynı zamanda üye ülkelerin vatandaşları arasında bir sözleşme olarak görülmektedir (Hooghe ve Marks, 2007).

Tam da bu noktada Avrupa şüpheciliği kavramının zamansal boyutunun kamuoyunda kendini bir kez daha "Avrupa fikrinin" bilişsel sınırlarını zorlayan değişimler ve küresel gelişmelere bağlı olarak gösterdiğini söylemek gerekmektedir. Bu çerçevede, 1990'lı yıllara dek uzun süre sessiz kalan kamuoyunun günlük hayatını ve geleceğini daha yakından etkileyecek gelişmelerle birlikte Avrupa şüpheciliğinin seyrinin de farklılaşması şaşırtıcı değildir. Danimarka'daki Maastricht Antlaşması ile ilgili ilk referandumun sonuçları bu açıdan örnek teşkil etmiştir. Kısacası Avrupa şüpheciliğinin zaman içinde ve ülkeler arasında yayılımının genel bir haritasını çıkarmak kolay olmamaktadır. Bununla birlikte Avrupa fikrinin ve kimliğinin bütünleşme süreci içindeki kritik eşiklerde nasıl algılandığı hem AB içindeki hem Türkiye'deki Avrupa şüpheciliğinin altında yatan endişe ve tereddütleri anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Avrupa Fikri, Kimlik ve AB: Bütünleşmenin Bir Parçası ya da "Öteki" Olmak

16. yüzyıla dek bir fikir veya bilinç olarak Avrupa'dan herhangi anlamlı bir şekilde bahsetmek mümkün değildir (Delanty, 2015). Diğer taraftan Avrupa'nın

tarihi, bir süreklilik içinde, siyasi, sosyal ve kültürel benzeşimler dâhilinde bir Avrupa anlayışı oluşturacak derece eskidir (Delanty, 2015). Avrupa'yı tanımlamak için coğrafya dönem dönem her ne kadar rağbet gören bir tanımlama ölçütü olarak kullanıldıysa da özellikle 19. yüzyıldan itibaren asıl ölçüt Avrupa modernitesinin dayandırıldığı bir dizi fikir ve prensipler olmuştur. Bu çerçevede, özgürlük, serbesti, kolektif ve bireysel olarak kaderini tayin hakkı ve eşitlik ilgili referans noktalarını oluşturmuştur (Delanty, 2015).

Avrupa fikri, kolektif ulusal devlet kimliklerine ilk kez seçkin sınıf arasındaki söylemlerde girmiş, Avrupa kimliği ve Avrupa siyasi düzeni genellikle ulus-aşırı organizasyonlar ve sosyal hareketlerdeki imgelemler yoluyla ulusal siyasete nüfuz etmeye başlamıştır (Marcussen vd., 2001: 117). Ancak bu fikirlerin ulusal söylemlere aktarabilmesi için varsayılan -ve halihazırda mevcut- “rıza” bağlı kimlik yapılarının, ülkenin kurumları ve siyasi kültürüne işlemiş siyasi düzen kavramlarında yankı bulması gerekmektedir (Marcussen vd., 2001: 118). Bir başka deyişle toplumda yankı bulan fikirlerin siyasi mücadelede meşru kabul edildiğini gözden kaçırmamak gerekmektedir. Böyle durumlarda siyasi seçkinler kendi algıladıkları güç çıkarlarına göre mevcut ve meşru kimlik inşaları arasında seçim yapmaktadırlar. Bu kritik kesişim noktaları ve seçim dönemeçlerinde algılanan çıkar ve fikirlerin yansıması hangi ulusal kimlik inşasının geçerli olacağını belirlemektedir. Kimlikle ilgili inançlar ve dolayısıyla kolektif düşünceler bir kez rızaya dayalı olarak kabul edildiğinde ise aktörler tarafından içselleştirilerek kurumsallaşmaktadır. Sonuç olarak siyasi alanda “meşru kimlik inşaları aralığı” yeni bir kritik döneme dek daralmaktadır (Marcussen vd., 2001: 118).

Bu açıdan bakıldığında İkinci Dünya Savaşı “Avrupa fikri” açısından yeni bir kritik dönüm noktası olmuştur. Savaş sonrasında AB'nin omurgası olarak nitelendirilen Fransız-Alman ekseninin kurulması kimlik ve ortak gelecek konuları üzerindeki yeniden yapılanmalarla mümkün olmuştur. Alman işgalinin ve savaşın sonrasında Fransız siyasi seçkini arasında Avrupa bütünleşmesinin Almanya sorununu nasıl çözeceği hususundaki fikir ayrılıkları bulunmaktaydı. Bu tartışmaların yanı sıra Cezayir'deki savaş nedeniyle Fransız ulus devleti kimlikle ilgili yeni bir krizle de baş başa kalmıştı. 1958de Charles de Gaulle'nin Fransız ulusal kimliğini yeniden inşa etmesi ve bölünmüş bir ulusu, Fransız ulus devletini Aydınlanma ve demokrasi değerleriyle ilişkilendirerek Fransa'nın dünya sahnesindeki rolü hakkında ortak bir vizyon etrafında birleştirmesi Avrupa fikrinin içselleştirilmesini sağlamıştır (Marcussen vd., 2001: 106). Burada De Gaulle'nin Fransa'nın Avrupa'da güçlü bir liderlik yürüterek ulusal egemenliğini koruması söylemi etkili olmuştur. Bu tasavvurdaki Avrupa, federal bir Avrupa olmaktan ziyade “ulusların Avrupa”sıdır (Schmidt, 2007: 998). Fransa, eşitler arasında birinci olarak Almanya ile barışı inşa edecek güçlü bir konuma sahip olacaktır (Schmidt, 2007: 998). Bu çerçevede oluşturulan Fransız-Alman ortaklığı da Avrupa'nın itici gücü olmuştur. 1980'ler ise bir ölçüde De Gaulle'nin yaklaşımının ekonomik politikalar nedeniyle revize edilmesine şahit olmuştur. Küreselleşmenin getirdiği zorluklar daha fazla bütünleşmiş bir Avrupa'yı Fransa için çekici kılmış,

Mitterand'ın liderliğinde Fransa daha federal bir Avrupa'da geleceğini aramaktan çekinmemiştir. 1990'lı yılların sonlarından itibaren ekonomik ve siyasi liderliğini Almanya tarafına kaymaya başlaması ise Avrupa bütünleşmesi konusunda şüphelerin artmasına neden olmuştur (Schmidt, 2007).

Almanya örneğinde ise durum biraz daha farklı gelişmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya varlığını ve geleceğini yeniden inşa etmeye çalışırken Avrupa'nın bütünleşmesinin Almanya'nın temel çıkarına olduğu düşüncesi seçkinler arasında kabul görmüş ve bu fikir kamuoyu tarafından da paylaşılmıştır (Marcussen vd., 2001: 109-11). Almanya açısından Avrupa bütünleşmesi ve Fransız-Alman ortaklığı hem bir seçenek hem de Soğuk Savaş döneminin getirdiği bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır (Paterson, 2010; Bulmer ve Paterson, 2013). 2009'dan itibaren ise ekonomik kriz "Avrupa idealinin ilerlemesini, barışın ve Almanya'nın refahının bir arada gerçekleştirilmesinde" gören Almanya'da hatırı sayılır oranda seçmenin oyunu –yerel, ulusal ve Avrupa seçimlerinde-çekmeyi başaran sağ görüşlü Avrupa şüphecisi bir partinin, *Alternative für Deutschland* (AfD), doğmasına uygun ortamı hazırlamıştır (Grimm, 2015: 266). Parti, Almanya'nın AB üyeliğini desteklemesine rağmen mevcut Avrupa Merkez Bankası politikalarını ve kurtarma paketlerini Almanya'nın refah ve istikrar kültürüne tehdit olarak algılamış ve Avro karşıtı bir tutum izlemiştir (Grimm, 2015). 2014 Avrupa seçimlerinde 7 temsilci çıkaran AfD, 2015 yılında göç ve mülteci kriziyle ilgili görüş ayrılıkları nedeniyle ikiye ayrılmıştır (Deutsche Welle, 2015).

Fransa ve Almanya'daki durumun tam tersine, Birleşik Krallık seçkini, ağırlıklı Avrupa bütünleşmesine katılmayı daha geniş çapta küresel bir rolden vazgeçmek olarak algılamıştır. Bu da kurucu üye olmaktan ziyade, uzun bir süre Avrupa bütünleşmesini destekleyen bir güç olarak kalmasına neden olmuştur (Oliver, 2015). Hem politikacılar hem de kamuoyunda hala destek bulan bu görüş Brexit tartışmalarının da en önemli başlıklarından birisini oluşturmaktadır. Bu düşünsel çerçevede Birleşik Krallık Anglo-Sakson istisnacılığını temsil etmekte, Avrupa fikri kimlik yapısında iyi bir yankı yapmamaktadır (Daddow, 2015; Marcussen vd., 2001:112). Liberal ve demokratik gelişme anlayışı ile "hür doğmuş İngiliz tarihi anlatısının dayandığı mitler" üzerine kurulmuş egemenlik anlayışı da "Avrupa kurumlarına yetki devriyle ilgili karşı çıkışların" en önemli nedenlerinden birini oluşturmaktadır (Marcussen vd., 2001: 113).

Birleşik Krallık örneğinde ortak bir Avrupa ulusu kimliğine de fazla bir yönelim yokken Almanya ve Fransa örnekleri kolektif ulus kimliklerinin Avrupa ve Avrupa düzeni etrafında bütünleşebildiğini göstermektedir. Ama "Fransız Avrupalı" Fransız, "Alman Avrupalı" Alman kalmakta, bireyler birden fazla kimliğe sahip olmayı doğal karşılamaktadır (Marcussen vd., 2001: 118). Birleşik Krallık'ta ise kimlik ve tarihin ulusal yorumları özellikle İngiliz Uluslar Topluluğu ve Fransa ve Almanya ile olan tarihi ilişkiler Avrupa ile bu tarz bir bağın kurulmasında güçlük yaratmaktadır (Oliver, 2015; George, 2000; Daddow 2015).

Soğuk Savaşın sona ermesi de AB için bir diğer kritik dönemeç olmuştur. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB üyeliği ile sonuçlanan bu dönemeç, derinleşen bir Avrupa bütünleşmesine katılmak isteyenler için üyelik şartlarının daha belirgin, daha talepkar bir nitelik kazanmasına da neden olmuştur. Roma Antlaşması'ndaki üyelik ve üyelik için başvuruyla ilgili muğlak ifade 1993 yılında "üyelik kriterleri (Kopenhag kriterleri)" ile göreceli olarak daha belirgin bir hale gelmiştir. Daha önceki genişlemelerle ilgili tecrübelerin üyelikle ilgili şartların sıkılaşmasında önemli bir etkisi olmuştur. Ancak Avrupa bütünleşmesi derinleştikçe ve genişlemeyle ilgi olarak bölünme-parçalanma ya da en azından bütünleşmenin (bütünleşmeden elde edilen siyasi, sosyal ve ekonomik kazançların) zarar görebileceği endişeleri, Avrupalı kimdir, Avrupa devleti nedir, Avrupa'nın sınırları nerededir sorularının tekrar gündeme gelmesine neden olmuştur. AB tarihine baktığımızda siyasi aktörlerin ve uzmanların dile getirdiği bu endişelerin "öteki" kavramını nasıl şekillendirdiği görülmektedir. De Gaulle'ün açıklamalarında Birleşik Krallık bölünmeye yol açabilecek "öteki" iken, Soğuk Savaş sonrası genişleme dalgasında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, çevre politikası ve benzeri alanlarda ilerlemeyi durdurabilecek "öteki", 2009 yılının sonlarından itibaren finansal kriz ve borç krizi esnasında ise Yunanistan, Avro alanında kalmayı hak etmeyen "öteki" olarak nitelendirilmiştir.³ Almanya'da Yunanistan'a mali yardım ve kurtarma paketleri siyasi krizlere neden olmuştur (Grimm, 2015).

Avrupa kamuoyunda da benzer endişeler ulusal çıkarlar, refah, kültür ve hayat tarzı üzerine yoğunlaşmaktadır. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinden diğer AB üyesi ülkelere giden Avrupa vatandaşları kimi ülkelerde iş imkânlarını ülke vatandaşlarının elinden alan, altyapı ve hizmet sektöründe sorunlara yol açan 'öteki' olarak tanımlanabilmektedir. Avrupa'da yaşayan, AB üye ülke vatandaşı olan ikinci ve hatta üçüncü kuşak Avrupa kökenli olmayan göçmenler ise, Avrupa Aydınlanması tarihini paylaşmamış bir moderniteye ait gruplar olarak 'öteki' sınıfında yer almaktadır. Üstelik her ne kadar din Avrupalılık için bir koşul olmasa da Avrupalı Müslümanlar tam anlamıyla Avrupa kimliğinin ana unsurları arasında görülmemektedir. Suriye krizi, terörist saldırılarda İslami kimliğin ön plana çıkması, göçmen ve mültecilerle ilgili çözümsüzlükler bu durumu daha da karmaşıklştırmaktadır. Henüz sona ermeyen finansal kriz, AB'yi yeniden kritik bir dönemeçle karşı karşıya getirmişken, Müslüman Avrupalılar ile ilgili algılar ve gelişmeler AB'nin temel ilkelerinin ve ortak politikalarının sürdürülebilirliğini ve üye ülkeler arasındaki ilişkileri bu dönemeçte daha fazla zorlamaktadır.

Öte yandan, bu endişelerin çoğu AB'nin ve Avrupa toplumlarının üçüncü ülkelere bakışını da etkilemektedir. Bugünkü Avrupa fikrinin dayandığı düşünce akımları ve Avrupa bütünleşmesinin temel ilkeleri üçüncü ülkelere karşı yeni medeniyet standartlarını da oluşturmaktadır. Medeniyet standardı kavramı tarihi çok eskilere dayanan dinin medeniyeti (aynı dinden olmayanlara karşı) belirlediği bir anlayışı ifade etmekteyken özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa sistemine,

³ Grexit ismi ile anılan Yunanistan'ın Avro bölgesinden ayrılma ihtimali senaryosu da Avrupa ve dünya gündemi uzun bir süre meşgul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz (Clements vd., 2014).

Batı topluluğuna ve uluslararası topluma dahil olmanın koşullarını belirleyen bir anlayış üzerinden yeniden yorumlanmıştır (Buzan, 2014). Bu bağlamda oldukça kapalı, dışlayıcı bir medeniyet anlayışından daha çok kapsayıcı ve açık bir anlayışa geçiş söz konusudur (Buzan, 2014). Bununla birlikte gücün belirlediği koşulluluk ve bir dizi ölçüt, karşılıklı ilişkilerin ve algıların çerçevesini oluşturmaktadır. Bu koşulluluk mevcut AB üyelik şartlarında da insan hakları, demokrasi ve ekonomi temelinde güncellenmiş bir çerçevede kendini göstermektedir. Ancak bu koşulluluk karşı tarafa yönelik “üstünlük” ve “öteki” gibi olumsuz algılar yaratılmasına da sebep olabilmektedir (Buzan, 2014). Türkiye-AB ilişkilerinin de Avrupa’nın bu üstünlük ve öteki algıları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.

Türkiye ve Avrupa Şüpheciliği

Nasıl bir Avrupa sorusuna yanıt arama çabaları ve Federal Avrupa tartışmaları sürerken bu tartışma çerçevelerini 1950’li yıllardan itibaren şekillendiren Avrupa modellerini şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- Liberal ulusalcı kimlik inşaları temelinde Avrupa ulus devletleri,
- Atlantik’ten Urallar’a dek bir değerler topluluğu olarak daha geniş bir Avrupa,
- Kapitalizm ve komünizm arasında demokratik sosyalist bir seçenek olarak üçüncü bir güç Avrupa,
- Sosyal pazar ekonomisi ve liberal demokrasiye dayanan Batı topluluğun bir parçası olan modern bir Avrupa,
- Hristiyan bir Avrupa (Marcussen vd., 2001:105-6; Risse, 2001: 203-4).

Üye ülkelerdeki Avrupa şüpheciliği de bu farklı modellere karşı hissedilen aidiyet duygusu kapsamında da ele alınabilir. Bu modellerin öngördüğü siyasi, sosyal, ekonomik hedefler birbirleriyle çelişebilmekte, zamana ve günün şartlarına göre değişimler geçirebilmektedir. Mevcut Avrupa bütünleşmesi içinde hangi model ağırlığını hissettiriyorsa ülkelerin ve ülkeler içindeki farklı grupların ilgili modele yaklaşımı Avrupa şüpheciliğini de şekillendirmektedir. Aday ülkelere bakış, üye ülkelerden gelen göçmenlerin durumu, AB’nin üçüncü ülkelerle olan ilişkisi de bu yaklaşımlardan etkilenmektedir.

AB genelinde Türkiye’nin üyeliğine neden şüpheli bir yaklaşım sergilendiğine dair araştırmalar kültür, demokratik yapı, siyasal hakların durumu üzerine yoğunlaşmakta; hem Türkiye’deki Avrupa şüpheciliği hem AB’de Türkiye’nin üyeliğine yönelik şüphecilik yoğunlukla aidiyet duygusu ve “bölünme-parçalanma” endişesi çerçevesinde şekillenmektedir (Öniş, 2008: 45-6). Türkiye İkinci Dünya Savaşına katılmamış, tarafsızlığını savaşın sonuna doğru İttifak kuvvetlerine katıldığını açıklayarak bozmuştur. İkinci Dünya Savaşı bu nedenle AB’nin kurucu üyelerinde olduğu gibi ulusal kimlik üzerinde dönüştürücü bir etki yaratmamıştır. Savaşın sonuçlanmasının akabinde başlayan Avrupa bütünleşmesi fikri de Avrupa’daki savaşın kazananı ya da kaybedeni olan ülkelerin aksine Türkiye kamuoyu ve siyasi aktörleri içinde güçlü bir yankı bulmamıştır. Avrupa bütünleşmesi açısından da Türkiye daha çok jeopolitik önemi nedeniyle

vazgeçilmez bir aktör olarak görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı ve sonrası dönem Türkiye için genel olarak bir denge politikasını işaret etmiş ama Birinci Dünya Savaşının anıları taze kalmıştır. Almanya her iki savaşın mağlubu olmuş ve Avrupa’da “ortak düşman” olarak adlandırılmışken, yeni bir Avrupa’da yeni bir Almanya fikri ülkenin varlığı ve geleceği için elzem olmuştur. Türkiye’de ise Cumhuriyetin kurulmasından itibaren genel olarak Batı’nın bir parçası olmak önem kazanmışken, Avrupa bütünleşmesi daha çok ekonomik temellere dayalı bir seçenek olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye’de 2005 Ekim’inden itibaren yükselişe geçen Avrupa şüpheciliği Hakan Yılmaz’a göre Batıya karşı duyulan şüpheciliğin de ayrılmaz bir parçasıdır (Yılmaz, 2011). Ziya Öniş de (2007) Türkiye’de iki siyasi görüş arasındaki çekişmenin varlığına ve etkilerine dikkat çekmektedir. Öniş’e göre, AB üyeliğini ve Avrupa bütünleşmesini olumlu olarak gören, reformist yaklaşıma sahip küreselleşme tarafı kesim (*globalist camp*) ile küreselleşme ve Avrupa bütünleşmesini Türkiye’nin bütünlüğü, kimliği ve egemenliğine tehdit olarak gören içe dönük ulusalcılar (*inward oriented/defensive nationalists*) arasındaki gerilim Türkiye’nin iç ve dış politikasını da şekillendirmektedir (Öniş, 2007: 251-53). Aşırı milliyetçileri, radikal İslamcılar ve hatta bazı sendikaları kapsayan ikinci grup içinde Avrupalılaşıma, Batılılaşma, ekonomik küreselleşme ve benzeri konuları destekleyen ama reformları tam anlamıyla kendi söylemleriyle bağdaştıramayan kesimler de yer almaktadır. Bu yüzden içe dönük bir tutum izleyen grup içinde AB üyeliğini destekleyenler de bulunabilmektedir (Öniş, 2007: 251-53). Bir başka deyişle bu gruplar arasında ilgili konulara göre ve zaman içerisinde geçişkenlik olabilmektedir. Siyasi partilere bakıldığında da her iki gruptan da görüşün bir siyasi parti içinde yer alabildiğini görmek mümkündür.

2005 yılından itibaren Avrupa taraftarı görüş düşüşe geçmekle kalmamış Avrupa karşıtı hatta AB’nin reddine giden yaklaşımlar da artmaya başlamıştır (Yılmaz, 2011). Kuşkusuz Avrupa bütünleşmesinin bir parçası olmaya bu ilişkinin en başından beri karşı çıkan gruplar olmuştur. 1960’lı yıllardan itibaren radikal sağ ve sol siyasi düşünce içinde Avrupa “öteki” olmaktan öteye geçemediği gibi, üyelik iç ve dış güvenlik için bir tehdit unsuru olarak da görülmüştür. Bu bağlamda Türkiye’deki Avrupa şüpheciliğini birbirinden kesin hatlarla ayrılması mümkün olmayan iki çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki Türkiye’de AB’nin ve Avrupalı liderlerin ülkenin üyeliğine karşı söylem ve tavırlarının yarattığı, yani reaktif şüpheciliktir. İkincisi ise, Türk halkının ve siyasi elitlerinin siyasi ve kültürel eğilimlerinden ya da fayda-maliyet analizlerinden ortaya çıkan şüpheciliktir. Bu çerçevelerden ilkinin temelinde Türkiye’deki Avrupa şüpheciliğinin AB’nin Türkiye politikası üzerinden beslendiği görüşü bulunmaktadır. Bu durumda Avrupa şüpheciliği reaktif bir nitelik taşımaktadır (Yılmaz, 2011). AB’nin homojen bir yapı olarak görülmesi de Türk kamuoyunu AB-Türkiye ilişkilerinde yaşanan her tür gelişmeye karşı çok hassas kılmaktadır (Şenyuva, 2009).

Türkiye'nin AB üyeliğinin üye ülke kamuoyu ve siyasi elitleri tarafından nasıl algılandığına bakıldığında AB'yi oluşturan ortak miras içinde Türkiye'nin yerinin ne olduğu sorusunun geniş yer tuttuğu görülmektedir. Avrupa'nın ortak mirası içinde Hristiyanlığın bir din, bir inanç sistemi olmaktan ziyade bir siyasi kültür, hayat biçimi ve/veya medeniyet olarak ele alınması bu açıdan önemlidir. Din ve devlet işlerinin arasındaki ayırım ise daha çok bu tutumu desteklemektedir. Türkiye gibi nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan ve seküler bir devlet anlayışının tercih edildiği bir ülke için bu yaklaşım gayet olumlu gözükmemektedir. Bu bağlamda üyeliğin ekonomik, siyasi ve yasal şartlarını yerine getiren aday ülkenin kabul edilmesi yönünde bir engel gözükmemektedir. Ancak, pratikte bunun çok da böyle olmadığını gördüğümüz durumlar da vardır. AB üye ülkelerinde yaşayan ikinci ya da üçüncü kuşak Müslüman göçmenlerin AB vatandaşı olsalar da hala öteki konumundan çıkamamış olması önemli kimlik sorunlarına işaret etmektedir. Bu durumda Hristiyan bir AB amaçlanmadıysa bile Avrupa'nın siyasi, ekonomik ve toplumsal tarihindeki Müslüman, Yahudi ve diğer inanç sistemi unsurlarının eşit derecede yer almadığı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda AB içinde “çok kültürlülük” ve “farklılık içinde birlik” fikirlerinin nasıl algılandığı da önem kazanmaktadır (Aggestam ve Hill, 2008: 101-2). Hoşgörü barış için bir koşul mudur yoksa barış için bir araç mıdır sorusu, AB'nin uluslararası aktörlüğünü tanımlayan değerleri de bu çerçevede gündeme getirmektedir. Tam da bu noktada üye ülkelerdeki çok kültürlülükle ilgili farklı yaklaşımlar göz önüne alındığında “farklılık mantığı” ile “bütünleşme mantığının” etkileşimi önem kazanmaktadır (Aggestam ve Hill, 2008: 103). Özellikle son dönemde yaşanan gelişmeler, AB – kendisi farklılıkların sesinin duyulabildiği ortak bir alan haline gelmiş olsa bile – bu farklılıkları ortak değerler çerçevesinde birleştiren toplumlar yaratabilmiş midir sorusunu akıllara getirmektedir.

Türkiye'nin üyelik kriterleriyle ilgili başarı ve başarısızlıkları bir yana, Avrupa bütünleşmesi derinleştikçe Türkiye'ye bakışın daha politize hale geldiği iddia edilmektedir. Türkiye'ye dolaylı referansla “Biz” duygusunun ortak/paylaşılmış bir tarihin AB'nin üyelik şartlarının karşılanması halinde bile gelişmeyebileceğinin ifade edilmesi ve Avrupa Anayasası tartışmaları esnasında ve hemen sonrasındaki Türkiye'nin üyeliği ile ilgili yorumlar, Türkiye açısından da “Avrupalılık” duygusunun oluşmasına engel teşkil etmektedir. Bu olumsuz açıklama ve yorumlara karşı olarak geliştirilen Türkiye'nin medeniyetler arasında bir köprü olduğuna yönelik iddiaların da Türkiye'nin Avrupalı kimliğine katkısı tartışmalıdır (Yılmaz, 2007; Park, 2012). Hatta bu yaklaşım bazı üye ülkeler için farklılığı daha da belirgin hale getirmekte ve Türkiye'nin AB ile ayrıcalıklı ortaklık ilişkisi içinde kalması gerektiği yönündeki savları daha da güçlendirebilmektedir (Yılmaz, 2007).

Aslında tüm bu tartışmalar Avrupa toplumlarının da küreselleşme ile birlikte artan endişelere ve belirsizliklere verdikleri tepkinin bir yansıması olarak da karşımıza çıkmaktadır (Öniş, 2008). Yine bu çerçevede Türkiye'nin üyeliğinin fayda-maliyet analizi ile dile getirilmesi, değerler açısından değil, dönemsel gereksinimler temelinde bir ilişki gelişimi modeli sunmaktadır. Suriye ve mülteci

krizi konusunda Türkiye'nin önemli bir katkısı olduğunun altının çizilmesi bu duruma en güncel örnektir (BBC Türkçe, 2015). Bu tutum AB içinde Türkiye'nin üyeliğini destekleyenler için Türkiye'nin AB'nin geleceği ve güvenliği için ne kadar önemli olduğunun bir işaretidir. Bununla birlikte Avrupa şüphelisi grup için ise bu durum Türkiye'nin üyeliğinin özellikle coğrafi sınırlar açısından bile ne kadar sorunlu olacağının bir göstergesidir.

Şüpheliliğin gelişimi ve seyri açısından ikinci çerçeveyi de Türkiye'nin AB'yi nasıl algıladığı oluşturmaktadır. Kamuoyu ve siyasiler açısından bakıldığında da AB üyeliğinin değerlendirilmesiyle ilgili fayda- maliyet analizinde ekonomik temelli unsurların ağır bastığını söylemek mümkündür (Şenyuva, 2009). Bu nedenle AB'yi sarsan mali ve ekonomik krizle birlikte Avrupa taraftarı görüşün yara aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Başka bir araştırmaya göre de ekonomik beklentilerin ve daha genel anlamda çıkar/fayda (mesleki fırsat, eğitim fırsatı vb) beklentilerinin yanı sıra demokrasi ve ulusal kimlik ile algılarının da AB üyeliğine desteği etkileyen unsurlar arasında yer aldığı gözlenmektedir. Ulusal kimlik ile AB üyeliği arasında negatif bir ilişki saptanmışken, demokrasiden tatmin ile AB'ye bakış arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Çarkoğlu ve Kentmen, 2011).

Siyasi partiler açısından bakıldığında ise Türkiye'de tarihsel açıdan merkez sol partilerde yumuşak, milliyetçi ve İslami temelli partilerde ise katı bir Avrupa şüpheliliği gözlenmektedir (Yılmaz, 2011). Avrupa bütünleşmesi ve bütünleşmenin bir parçası olma düşüncesi en başından beri aşırı sağ ve sol siyasi görüş içinde şüpheliyle karşılaşmıştır (Çayhan, 2003). Kimlik şüpheliliği ise geleneksel olarak etnik milliyetçilik ve dini değerler üzerinden siyaset yapan aşırı sağ partiler tarafından dile getirilmektedir (Yılmaz, 2011).

Bununla birlikte 1980'lerden 2000'li yılların başına dek olan dönemi Türkiye'de Avrupa taraftarlığının altın yılları olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Aşırı sağ ve solun bertaraf olduğu, askeri rejimden demokrasiye geçişin başladığı bu süreçte merkez partiler belirgin bir şekilde AB taraftarı bir yaklaşım benimsemişlerdir. 1995'li yılların ortalarından itibaren şüphelilik artmaya başlamasına rağmen 2002'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) AB üyeliğini desteklediğini dile getirmiştir (Yılmaz, 2011; Öniş, 2007; Avcı, 2011). AKP'nin iktidara gelmesinde ekonomik küreselleşme tercihinin de büyük rol oynadığını söylemek yanlış olmayacaktır (Öniş, 2007; Gözaydın, 2008). AB üyeliğine bakışı da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Ayrıca ılımlı dini bakışa sahip demokratlar için AB üyeliği temel dini özgürlükler olarak nitelendirilen bir dizi talebin elde edilmesi için de faydalı görülmüştür (Öniş, 2007; Park, 2012). Böylelikle AB üyeliği Batılılaşma, reform ve daha fazla dini özgürlük çerçevesinde ele alınmıştır. Bir başka deyişle dini değerlerin ağır bastığı siyasal akımın Avrupa taraftarı bir dönüşüm yaşamasının çeşitli nedenleri arasında Türkiye'nin seküler devlet yapısının baskıcı yaklaşımından Avrupa'nın korumasına sığınma iddiası ilk sırayı almaktadır (Öniş, 2007; Bilgin, 2008; Gözaydın, 2008). AKP'ye göre mevcut devlet geleneği İslami kimliği ve modernliği entegre etmek için çok kısıtlayıcı, dışlayıcı ve çok modernist kalmaktadır (Yılmaz, 2011). Bazı analizcilere göre,

Avrupa'dan ödünç aldığı unsurlar üzerinde reaktif bir modernite örneği teşkil ettiği öne sürülen (Therbon'dan aktaran Delanty, 2015) Türkiye'nin Müslüman demokrat şeklinde bir yaklaşım benimsemesi AB üyeliği açısından da daha gerçekçi gözükmektedir (Casanova, 2006; Park, 2012). Bu yaklaşımı takiben artık yaşamayan siyasi İslam geleneğinden sıyrılmak ve Müslüman kimlik ile Avrupa tarzı modernliğin bir arada yaşayabileceğini göstermek önem kazanmıştır (Yılmaz, 2011). “Köprü” varsayımları bu yaklaşımda da önemli yer bulmaktadır (Kuzmanovic, 2008). Türkiye'deki bu gelişmeleri benzer şekilde yorumlayan yabancı uzmanlara göre de Müslüman demokrat bir partinin AB üyeliği sürecinde başarılı olması daha mümkün gözükmiştir (Casanova, 2006).

Tam da bu noktada Türkiye'deki güvenlik algısı, dinsel özgürlükler ve seküler anlayışın etkileşimlerine bakmak gerekmektedir (Bilgin, 2008). Dini ve seküler kesimlerin karşılıklı endişeleri Avrupa taraftarlığı ve şüpheciliğini de şekillendirmektedir. Bu bağlamda Avrupa bütünleşmesi ya endişelerin giderildiği bir sığınak ya da parçalanma endişelerini arttıran bir faktör olarak yorumlanabilmektedir. Seküler anlayış, bu anlayışı benimseyen gruplar için kolektif olarak iç ve dış tehditlere karşı bir kalkan ya da bireysel açıdan bir özgürlük, bir hayat biçimi olarak veya her ikisi olarak görülebilmektedir. Ancak yine bu anlayış, dini merkez alan toplumsal kesimler ve görüşler için kısıtlayıcı ya da özgürlüklerini tehdit edici bir anlayış olarak algılanabilmektedir (Bilgin, 2008).

1997 sonrasında Avrupa karşıtı duruşundan bir süreliğine vazgeçen İslami hareket dini bir hayat tarzının ağır bastığı çoğulcu bir toplum modeli benimsemeye başlamıştır. Bu tutumu takip eden AKP, ilk iki hükümeti süresince, seküler söylemi de dışlamadan (Bilgin, 2008) dindar bir toplum vurgusunda ısrarcı olmuştur. Medeniyetler buluşması ve benzeri yaklaşımlar da 9/11 olayları sonrasında bu çerçevede büyük bir ilgi ile benimsenmiştir.

Türkiye'deki kimliğe dayalı Avrupa şüpheciliği de güvenlik olgusuna atıfta bulunmaktadır. Kimlik merkezli şüphecilik ulusal egemenliğe yönelik tehdit, Türkiye'ye karşı negatif ayrımcılık, değerlerle ilgili farklılıklar ile Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşının tecrübelerine dayalı Sevr sendromu adı verilen Avrupa'nın Türkiye'yi bölmeye yönelik gizli ajandası olduğuna yönelik güvenlik endişesi üzerinden toplumu etkilemektedir (Yılmaz, 2011). Bu tarz bir Avrupa karşıtı söylem her ne kadar radikal siyasi görüş ve partilerin hâkimiyetinde görülse de kamuoyunda radikal olmayan gruplar tarafından da benimsenebilmektedir. 1990'lı yılların bir yandan İslami ve seküler yaklaşımlar bir yandan da Türk ve Kürt kimliği üzerinden milliyetçi yaklaşımlar arasında bir kutuplaşmaya sahne olması bu söylemlerin yaygınlaşmasına da neden olmuştur (Yılmaz, 2011). 2000'li yıllardan itibaren de Kürt sorunun çözülmesine ilişkin reformlar kamuoyunda 'bölünme-parçalanma' endişelerini tekrar gündeme taşıırken, AB de müzakere sürecinde dile getirilen siyasi reformlar nedeniyle bu durumun sorumluları arasında gösterilmiştir.

Bu gelişmeler nedeniyle aşırı uçlardaki partilerin radikal söylemlerinin kamuoyunda daha fazla yankı bulması üzerine Türkiye'deki ana akım siyasi partiler

de bir anlamda içini de boşaltarak bu radikal söylemleri benimsemeye başlamışlardır (Yılmaz, 2011). Bunun da ötesinde AKP'nin Avrupa bayrağını taşıması, Cumhuriyet Halk Partisi'nde (CHP) büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. CHP, AKP'nin üniter devlet yapısını zarara uğratacak şekilde AB reformlarını yönlendirdiğini iddia etmiştir. Bu hoşnutsuzluk CHP'nin 2002'deki Avrupa taraftarı tutumundan vazgeçerek yumuşak bir Avrupa şüpheciliğine geçmesiyle sonuçlanmıştır (Yılmaz, 2011; Celep 2011; Avcı 2011). Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) de “ulusal hassasiyetler” üzerine dayalı bir Avrupa şüpheciliği ile hareket etmektedir. 2007 yılından itibaren aşırı milliyetçi unsurların ağır bastığı parti, AB'yi tamamen reddetmese de yükselen milliyetçilik söylemleri üzerinden hareket etmeyi tercih etmiştir (Avcı, 2011).

Hiç şüphesiz 2005'de müzakerelerin başlaması Avrupa şüpheciliğinde yeni bir evreye girilmesine neden olmuştur. Müzakerelerin açılması ile birlikte tüm aday ülkeler benzer bir şüphecilik akımıyla karşılaşmışlardır (Taggart ve Szczerbiak, 2013). Ancak Kıbrıs sorunu ile Türkiye'nin tarihi, coğrafi, kültürel açılardan farklı olduğunun Avrupa siyasetinde gündeme getirilmesi bu sürecin Türkiye'de farklı bir şekilde ilerlemesine neden olmuştur (Yılmaz, 2011; Nas, 2015). 2006–2007 yıllarından itibaren ise, Türkiye'nin reform ruhundan uzaklaştığı görülmeye başlanmıştır. Dengelerin Avrupa şüphecileri ve aşırı milliyetçiler tarafına kaydığı, AB üyeliğine olan desteğin düştüğü gözlenmiştir. Avrupa'daki olumsuz siyasi ve ekonomik sorunlar, üye ülkelerin seçim kampanyaları ile 2004 Avrupa Parlamentosu seçimleri esnasında Türkiye'nin üyeliğine karşı takınılan tavır ve Almanya'nın “ayrıcılık ortaklık” teklifi şüphesiz bu tutumu tetiklemiştir. Öte yandan AB'yi tek bir blok olarak görme anlayışı daha fazla okura ulaşabilen tabloid medya vasıtasıyla şüpheciliği daha yaygın hala getirmiştir (Öniş, 2007). Dolayısıyla müzakerelerin başlamasıyla Türkiye'de AB'ye olan desteğin diğer aday ülkelere kıyasla daha erken bir safhada düştüğü de iddia edilmektedir (Çarkoğlu ve Kentmen, 2011). Türkiye'deki Amerikan ve Batı karşıtlığı da Orta Doğu'daki gelişmelerle birlikte yükselişe geçmiştir. Uluslararası alanda tırmanan İslamofobi, Avrupa'da dini özgürlükler üzerinden tartışma açılması ve Leyla Şahin davasında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) kararı (Hürriyet, 2005; Nas, 2015; Öniş, 2008) AKP açısından hem genel anlamda Batı'dan hem de üyelik ilişkisi nedeniyle de AB'den beklentilerde düş kırıklığa yol açmıştır. Haziran 2013'deki Gezi Parkı olayları ise AB ile Türkiye arasında karşılıklı restleşmeye varan bir duruma neden olmuştur (Nas, 2015; Özalp, 2013; Deutche Welle, 2013, Euractive, 2013; NTV, 2013). Suriye ve göçmen kriziyle ilgili AB tutumu ve bu bağlamda Avrupalı liderlerin Türkiye ile mülteciler konusunda yaptığı pazarlıklar da Türkiye'nin üyeliğinin sadece Avrupa'nın çıkarları doğrultusunda manipüle edildiği yönündeki görüşleri kuvvetlendirmektedir.

Hem Türkiye'de hem de AB'de tüm siyasi görüşler ve yönetici seçkinler egemenlik, din-devlet ilişkisi, kamusal alan-özel alan, hayat tarzı, ekonomik sistem, yasal yapı ve ulusal kimlik üzerinden düşledikleri bir Avrupa çerçevesinde beklenti ve endişelerini kamuoyuna kabul ettirmeye çalışmaktadır. Ancak bu görüşler

kamuoyunda ancak belirli bir şekilde ve çoğu zaman populist söylemler üzerinden gerçekleştiğinde yankı bulabilmektedir. Üstelik hem Türkiye hem AB içinde farklı grupların siyasi tarihe yönelik yorumları gelecekle ilgili tasavvurları da etkilemektedir.

Sonuç

Ekonomik, sosyal, siyasi, insani ve ekolojik krizler karşısındaki yerel, bölgesel ve küresel tepki ve beklentiler Avrupa bütünleşmesi algısını hem AB içinde hem uluslararası alanda etkilemektedir. Krizler ve kritik dönemeçlerde alınan kararlar Avrupa bütünleşmesinin seyrini ve AB algısını şekillendirmektedir. Ancak bu noktada siyasi zaman boyutunu gözden kaçırmamak gerekmektedir. Elde edilen gelişme ile bu gelişmeye yol açan ihtiyaçlar arasındaki zamansal fark, algıları da değiştirebilmektedir. Ulusal kimlik yapılarında var olan çelişkiler de AB üyeliğine ve Avrupa kimliğine bakışı etkilemektedir.

Türkiye'nin her iki dünya savaşı sonrasındaki tecrübeleri kimlik, egemenlik, kalkınma, dış politika ve uluslararası işbirliği alanında belirli tutum ve anlayışların temelini oluşturmuştur. Avrupa bütünleşmesiyle ilgili algısı da ilk olarak bu temelde şekillenmiştir. Ancak zaman içerisinde Türkiye'de farklı aktörlerin AB'nin kritik süreçlerde aldığı kararlar ve geçirdiği dönüşümlere tepki olarak üyeliğe bakışları da değişebilmektedir. Türkiye'nin küresel, bölgesel ve iç politika meselelerindeki tutumu da AB'ye bakışı şekillendirmektedir.

Avrupa şüpheciliğini bir üye ya da aday ülkede incelerken "Avrupa meselesinin" algı ve beklentilerle ilgili çok taraflı ve sürekli bir etkileşim olduğunu unutmamak gerekmektedir. Kimlik ve güvenlik algıları bu etkileşim içinde önemli yer tutmaktadır. Türkiye'deki Avrupa şüpheciliği de AB'nin kendi endişe ve beklentileri üzerinden yorumladığı Türkiye algısı ve Türkiye'nin iç politika meseleleri ekseninde inişli çıkışlı bir seyir izlemektedir.

Siyasi partiler, aktörler, kurumlar üzerinden Avrupa taraftarlığını ya da şüpheciliğini değerlendiren çalışmalar göreceli olarak kamuoyundaki şüpheciliği değerlendiren çalışmalardan daha başarılı sonuçlar verse de bu etkileşimin karmaşık unsurları olduğunu unutmamak gerekmektedir. Bununla birlikte hem kamuoyundaki hem de siyasi kurum ve aktörler arasındaki Avrupa şüpheciliğinin gelişiminde Avrupa bütünleşmesine katılma isteğinin dayanak noktasının ne olduğu önem taşımaktadır. Bu dayanak noktası, diğer ihtimaller arasında bir seçenek, şartların getirdiği bir zorunluluk ya da gönüllü bir kader birliği olabilir. Bu tercih yapıldıktan sonra zaman içerisinde Avrupa bütünleşmesinin seyri bu kararı yeniden şekillendirebilmektedir. Bu noktada Türkiye ile AB ortak bir tarihi, medeniyeti ya da medeniyet unsurlarını veya ortak bir hayali paylaşmakta mıdır sorusuna verilen yanıtların bu ilişkinin sınırlarını çizdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Kaynakça:

- Aggestam, L. ve Hill, C. (2008) “The Challenge of Multiculturalism in European Foreign Policy”, *International Affairs*, 84 (1) : 97-114.
- Avcı, G. (2011) “The Nationalist Party’s Euroscepticism: Party Ideology Meets Strategy”, *South European Society and Politics*, 16 (3) : 435-47.
- BBC (1967) “1967: De Gaulle says- non- to Britain again”, 27 Kasım 1967, *BBC on This day 1950-2005*, <http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/27/newsid_4187000/4187714.stm>, (19 Ekim 2015).
- BBC News (2015) “David Cameron says EU Summit is a ‘milestone’ for reform plans”, 25 Haziran 2015, <<http://www.bbc.com/news/uk-politics-33259566>>, (30 Kasım 2015).
- BBC Türkçe (2015) “Mülteci Krizi: AB VE Türkiye karşılıklı tavizlerle anlaştı”, 30 Kasım 2015, <http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151129_ab_turkiye_zirve>, (30 Kasım 2015).
- Bilgin, P. (2008) “The Politics of Security and Secularism in Turkey: From the Early Republican Era to EU Accession Negotiations”, içinde D. Jung ve C. Raudvere (der.), *Religion, Politics and Turkey’s EU Accession*, (New York: Palgrave Macmillan), ss.139-56.
- Bulmer, S. ve Paterson, W. E. (2013) “Germany as the EU’s reluctant hegemon? Of economic strength and political constraints”, *Journal of European Public Policy*, 20(10): 1387-405.
- Buzan, B. (2014) “The Standard of Civilisation as an English School Concept”, *Journal of International Studies*, 42 (3): 576-94.
- Casanova, J. (2006) “The Long Difficult and Tortuous Journey of Turkey into Europe and the Dilemma of European Civilization”, *Constellations*, 13 (2): 234-47.
- Celeb, Ö. (2011) “The Republican People’s Party and Turkey’s Membership”, *South European Society and Politics*, Eylül 2011, 16 (3): 423-34.
- Clements, B., Nanou, K. ve Verney S. (2014) “ We no longer love you but we do not want to leave you: The Eurozone Crisis and Popular Scepticism in Greece”, *Journal of European Integration*, 36 (3) : 247-65.
- Crespy, A. ve Verschuere, N. (2009) “From Euroscepticism to Resistance to European Integration: An Interdisciplinary Perspective”, *Perspectives on European Politics and Society*, Eylül 2009, 10 (3): 377-93.
- Çarkoğlu, A. ve Kentmen, Ç. (2011) “Diagnosing Trends and Determinants in Public Support for Turkey’s EU Membership”, *South European Society and Politics*, Eylül 2011, 16 (3) : 365-79.
- Çayhan, E. (2003) “Türkiye’de Siyasi Partiler ve Avrupa Birliği”, içinde B. Dedeoğlu (der.), *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, (İstanbul: Boyut Kitapları), ss. 477-91.
- Daddow, O. (2015) “Interpreting the outsider tradition in British European Policy Speeches from Thatcher to Cameron”, *Journal of Common Market Studies*, 53 (1): 71-88.
- Delanty, G. (2015) “Europe in Regional Perspective: formations of modernity and major historical transformations”, *British Journal of Sociology*, 66 (3): 420-40.
- De Vries, C. E. (2013) “Ambivalent Europeans? Public Support for European Integration in East and West”, *Government and Opposition*, Temmuz 2013, 48 (Özel Sayı 03): 434-61.

- Deutsche Welle (2013) “AP’nin Gezi Parkı kararı Ankara’yı kızdırdı”, 13 Haziran 2013, <<http://www.dw.com/tr/apnin-gezi-park%C4%B1-karar%C4%B1-ankaray%C4%B1-k%C4%B1zd%C4%B1rd%C4%B1/a-16878958>>, (20 Ekim 2015).
- Deutsche Welle (2015) “Ousted Chief of Germany’s Eurosceptic AfD sets up new political party”, 19 Temmuz 2015, <<http://www.dw.com/en/ousted-chief-of-germanys-eurosceptic-afd-sets-up-new-political-party/a-18594891>>, (20 Ekim 2015).
- Euractive (2013) “AB ve Hükümetin Gezi parkı’na yaklaşımı uyuşmadı”, 7 Haziran 2013, <<http://www.euractiv.com.tr/3/article/ab-ve-turkiyenin-gezi-parkina-yaklasimi-uyusmadi-027913>>, (20 Ekim 2015).
- Fligstein, N., Polyakova, A. ve Sandholtz W. (2012) “European Integration, Nationalism and European Identity”, *Journal of Common Market Studies*, 50 (1): 106-122.
- George, S. (2000) “Britain: Anatomy of a Eurosceptic State”, *Journal of European Integration*, 22 (1) :15-33.
- Gözaydın, İ. (2008) “Religion, Politics and the Politics of Religion in Turkey”, içinde D. Jung ve C. Raudvere (der.), *Religion, Politics and Turkey’s EU Accession*, (New York: Palgrave Macmillan), ss.159-76.
- Grimm, R. (2015) “The Rise of Eurosceptic Party Alternative für Deutschland, between ordoliberal critique and popular anxiety”, *International Political Science Review*, 36 (3): 264-78.
- Hooghe, L. ve Marks, G. (2007) “Sources of Euroscepticism”, *Acta Politica*, (42): 119-27.
- Hürriyet (2005) “AİHM, Leyla Şahin’in türban ile ilgili itirazını reddetti”, 10 Kasım 2005, <<http://www.hurriyet.com.tr/aihm-leyla-sahinin-turbanla-ilgili-itirazini-reddetti-3504033>>, (20 Ekim 2015).
- Kuzmanovic, D. (2008) “Civilization and EU-Turkey Relations”, içinde D. Jung ve C. Raudvere (der.), *Religion, Politics and Turkey’s EU Accession*, (New York: Palgrave Macmillan), ss. 41-63.
- Marcussen, M., Risse, T., Engelmann-Martin, D., Knoph, H. J. ve Klaus, R. (2001) “Constructing Europe? The Evolution of Nation State Entities”, içinde T. Christiansen, K. Erik Jorgansen ve A. Wiener (der.), *The Social Construction of Europe*, (London: Sage), ss.101-20.
- Nas, Ç. (2015) “Türkiye ve AB İlişkilerinde Süreklilik ve Değişim”, içinde Ö. Z. Oktav ve H. S. Ertem (der.), *2000’li yıllarda Türk Dış Politikası. Fırsatlar, Riskler ve Krizler*, (İstanbul: Nobel), ss.165-200.
- NTV (2013) “AB ve ABD’den Gezi Parkı Tepkisi”, 31 Mayıs 2013, <http://www.ntv.com.tr/dunya/ab-ve-abdden-gezi-parkitepkisi,JbtNM7ktuUudM_aHEK_Efbg>, (20 Ekim 2015).
- Oliver, T. (2015) “Europe’s British Question: The UK-EU Relationship in a Changing Europe and Multipolar World”, *Global Society*, 29 (3): 409-26.
- Öniş, Z. (2007) “Conservative Globalists versus Defensive Nationalists: Political Parties and Paradoxes of Europeanization in Turkey”, *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 9 (3): 247-61.
- Öniş, Z. (2008) “Turkey-EU Relations: Beyond the Current Stalemate”, *Insight Turkey*, 10 (4): 35-50.

- Özalp, G. (2013) “Gezi Parkı Gösterileri”, *BBC Türkçe*, 4 Haziran 2013, <http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/06/130604_ab_turkiye_gosteriler>, (11 Kasım 2015).
- Park, B. (2012) *Modern Turkey*, (London: Routledge).
- Paterson, W. E. (2010) “Does Germany Still Have a European Vocation?”, *German Politics*, 19 (1): 41-52.
- Risse, T. (2001) “A European Identity? Europeanisation and the Evolution of Nation State Identities”, içinde M. G. Cowles, J. Caporaso ve T. Risse (der.), *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*, (Ithaca and London: Cornell University Press), ss.198-216.
- Schmidt, V. A. (2007) “Trapped by their ideas: French élites’discourses of European integration and globalization”, *Journal of European Public Policy*, 14 (7): 992-1009.
- Szczerbiak, A. ve Taggart, P. (2000) “Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, Euro and Europeanisation”, *SEI Working Paper No 36, Opposing Europe Research Network Working Paper No 1*, Sussex European Institute, <<https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper1.pdf&site=266>>, (17 Ekim 2015).
- Startin, N. (2015) “Have We Reached a Tipping Point?”, *International Political Science Review*, 36 (3): 311-23.
- Şenyuva, Ö. (2009) “Türk kamuoyu ve Avrupa Birliği 2001-2008: Beklentiler, İstekler ve Korkular”, *Uluslararası İlişkiler*, yaz 2009, 6 (22): 97-123.
- Taggart, P. (1998) “A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems”, *European Journal of Political Research*, 33 (3): 363-88.
- Taggart, P. ve Szczerbiak, A. (2002), “The Party Politics of Euroscepticism in EU and Candidate States”, *SEI Working Paper No 51, Opposing Europe Research Network Working Paper No 6*, Sussex European Institute, <<https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=sei-working-paper-no-51.pdf&site=266>>, (17 Ekim 2015).
- Taggart, P. ve Szczerbiak, A. (2013) “Coming in from the cold? Euroscepticism and government participation and party positions on Europe”, *Journal of Common Market Studies*, 51 (1): 17-37.
- The Guardian (2014) “European Elections: Results from across Europe”, 25 Mayıs 2014, <<http://www.theguardian.com/politics/ng-interactive/2014/may/25/european-elections-results-across-europe-eu-parliament>>, (20 Ocak 2015).
- Treib, O. (2014) “The Voter says no, but nobody listens: causes and consequences of the Eurosceptic vote in the 2014 European elections”, *Journal of European Public Policy*, 21 (10): 1541-54.
- Usherwood, S. ve Startin, N. (2013) “Euroscepticism as a Persistent Phenomenon”, *Journal of Common Market Studies*, 51 (1): 1-16.
- Vasilopoulou, S. (2013) “Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change?”, *Journal of Common Market Studies*, 51 (1): 153-68.
- Weiler, J. H. H. (2011) “The Political Agenda and Legal Culture of European Integration: An Explanatory Essay”, *International Journal of Constitutional Law*, 9 (3-4): 678-94.

- Watt, N. (2015) "Conservative division: could history be repeating itself over EU?", *The Guardian*, 11 Haziran 2015, <<http://www.theguardian.com/politics/2015/jun/11/conservative-division-history-repeating-itself-eu>>, (25 Kasım 2015).
- Yılmaz, H. (2007) "Turkish identity on the road to the EU: basic elements of French and German oppositional discourses", *Journal of Southern Europe and the Balkans Online*, 9 (3): 293-305.
- Yılmaz, H. (2011) "Euro-scepticism in Turkey: Parties, Elites and Public Opinion", *South European Society and Politics*, 16 (1): 1-24.